

Analiză identitară și experiență lingvistică în *Regele se-nclină și ucide*, de Herta Müller

Florica PERSĂCEL (TEODORIUC)

Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava

Abstract: Herta Müller's works have a profound ethical content. Her artistic approach explores the fundamentals of unstable identities, generated by the existential experience of a perpetual exile, that of the state of "in-betweenness"¹ caused by the attempt to exorcise trauma and neutralize an ideological manipulated memory. The parallel reading of her works of fiction and of her memoirs – legitimate and necessary – provides a comprehensive and relevant perspective on a literary project and a human destiny.

Keywords: Identity, memory, trauma, ethics of writing.

Dacă un stil și o tematică sunt anunțate încă din volumul de debut – povestirile publicate sub titlul *Niederungen*, în 1982 la București, la Editura Kriterion (unde apăreau cărți în limbile „minorităților naționale”) – , tradus ulterior în limba română sub titlul *Ținuturile joase*, cărțile ulterioare confirmă plasarea definitivă a Hertei Müller în sfera unei problematice de care nu se mai poate elibera. „Condamnată la alienare ca formă a *exilării din sine*, care exacerbează dialectica lui «soi-même comme un autre» constitutivă «identității narative», Herta Müller își scrie proza obsedată de figurile «deposedării» și ale «(auto)distrugerii», urmărind o dublă miză: vindecarea de trecutul traumatic (reconstituit în narațiunea autobiografică), având drept corolar recuperarea identității pierdute, și contracararea efectelor unei ideologii mnemofobice, care devine obiectul privilegiat al reflecției eseistice².

¹ Thomas Cooper, *Herta Müller: Between Myths of Belonging*, in J. Neubauer & B. Z. Török (Eds.), *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe: A Compendium* (475-496), Berlin, Walter de Gruyter. Termenul („between”) este propus de Thomas Cooper atunci când pune în discuție reconceptualizarea unor termeni precum exil, identitate, apartenență sau conceptul de autor în exil, pornind tocmai de la cazul special al Hertei Müller, pentru care exilul nu mai poate fi înțeles ca spațiu exterior (în afară), ci ca spațiu „între”, iar conceptul de *identitate statică* devine inadecvat.

² Alina Daniela Crihană, *Scriitorul postbelic și „teroaarea istoriei. Dileme și (re)construcții identitare în povestirile vieții*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2013, p. 198. Utilizând terminologia lui P. Ricoeur (din *Soi-même comme un autre*), autoarea studiului menționat rezumă demersul literar al Hertei Müller.

O carte de eseuri confesive precum *Regele se-nclină și ucide*³ oferă chei de înțelegere a personalității autoarei și a operei sale, trimite cuvenitele lumini asupra zonelor de umbră și neliniște ce s-au înstăpânit în edificiul său identitar. Autoarea s-a născut și a trăit mai bine de treizeci de ani în România, pe care, inevitabil, o duce cu sine, așa cum ea însăși mărturisește, și de care o leagă mai mult decât o dictatură: o formă specială de *apartenență*. Satul natal – cu întâia experiență a *insularizării*, familia – cu traumele tuturor membrilor săi, comunitatea – conservatoare, copilăria – marcată de primul contact cu cele două forme de totalitarism (martoră a nostalgiilor tatălui, fost soldat SS, și a sechelelor experienței concentraționare a mamei, fostă deportată într-un lagăr de muncă sovietic), adolescența – conștientizare a „mitologiei” etnice inoculate și acutizare a diferenței, apoi marginalizarea, bilingvismul, hărțuirea ulterioară de către organele Securității, dramele prietenilor – experiența românească, într-un cuvânt – definesc un imaginar și o memorie care nu doar reflectă trecutul, dar condiționează, așa cum s-a dovedit, în mare măsură viitorul. Comunismul în varianta lui românească este cel pe care l-a cunoscut și care a marcat-o definitiv, despre care scrie cu insistență, chiar dacă nu l-a omis nici pe cel bolșevic în *Leagănul respirației (Atemschanke)*. Privind comunismul din perspectiva *experienței* umane, a evenimentelor trăite, discursul memorialistic și, mai ales, cel ficțional nu pot coincide cu perspectiva istorică, dar se intersectează cu aceasta. Produsele subiective ale memoriei individuale se află uneori într-un raport opozițional cu discursul istoriografic (atins, el însuși de ficționalizare, cu atât mai mult în epocile totalitare). Așa încât, aceste perspective particulare asupra unui trecut ocultat de discursul oficial – cel care impune varianta autolegitimantă a puterii – se dovedesc cu atât mai necesare.

Cele nouă proze memorialistice din *Regele se-nclină și ucide*, pe care critica le situează în proximitatea autoficțiunii, conțin o serie de amintiri, note, reflecții, scene semnificative ce scot la iveală obsesiile personale, cu rădăcini în copilărie, conducând implacabil către tema unificatoare: dictatura comunistă. După cum remarca Ion Bogdan Lefter, „tonul e aproape peste tot ingenuu, preluat de la fetița din Nițchidorf, amestec de sensibilitate frustă și de traumă prematură, într-un mediu în care are parte și de dragostea celor apropiați, dar și de severitatea apăsătoare a relațiilor comunitare sau de fantasmale brutale ale istoriei recente și contemporane (nazismul, comunismul). Întâmplările, personajele, atmosfera de atunci sunt resuscitate extraordinar de atașant, infuzând amintirilor o tristă, sfâșietoare poeticitate”⁴. Explorarea fundamentelor identității se manifestă de timpuriu, confruntată fiind cu perspective diferite de autodefinire: pe de o parte, cea a minorității etnice din care face parte, în comunitatea bine delimitată geografic și lingvistic a satului integral șvăbesc, pe de alta, cea a majorității pe care o întâlnește la cincisprezece ani, odată cu plecarea la Timișoara.

În eseu intitulat *Insula e înăuntru – granița, în afară*, simbolistica negativă a insulei este intens exploatată. O sintagmă precum *fericire insulară*, vehiculată în Occident cu trimitere la activitatea turistică și sloganurile ei, este profund contradictorie pentru

³ Herta Müller, *Regele se-nclină și ucide*, traducere și note de Alexandru Al. Șahighian, Polirom, București, 2005 (după *Der König verneigt sich und tötet*, 2003, Carl Hanser Verlag, München Wien).

⁴ Ion Bogdan Lefter, *7 postmoderni: Nedelciu, Crăciun, Müller, Petculescu, Gogea, Danilov, Ghiu*, Editura Paralela 45, Pitești, 2010, p. 78.

emigranta venind din România, căci cele două cuvinte sunt divergente, nu se pot asocia: „Am trăit peste treizeci de ani într-o dictatură, în România. Unde fiecare individ forma o insulă în sine, iar țara întreagă, și ea, un spațiu etanș în afară, supravegheat în interior. Exista așadar, pe marea insulă imobilă care era țara, micuța insulă rătăcitoare care erai tu însuși. [...] Și în familia mea fiecare era o insulă”⁵. Mediul familial e dominat de o atmosferă apăsătoare care contribuie la accentuarea caracterului introvertit al copilului, la *mușenia* lui. Fiecare membru al casei duce cu sine, închisă în propria-i tăcere, o traumă individuală: a lagărului bolșevic pentru mamă, a războiului pentru tată, a pierderii unui fiu în război pentru bunică, a deposedării de bunuri și proprietăți pentru bunic. Fiecare, compensator, a alunecat într-un comportament ce-și dezvăluie componenta maniacală: mama rotește până la epuizare fizică, tatăl bea până i se împleticesc picioarele și limba, bunică venerează acordeonul fiului mort, acordeon-sicriu devenit obiect de cult, bunicul notează scrupulos comparațiile derizorii făcute la magazinul sătesc pe chitanțierele rămase de pe vremea comerțului cu cereale. Privirea lucidă a adolescenței asupra celor două perspective identitare și a justificării lor se completează cu cea nepărtinitoare a scriitoarei de mai târziu: „Două dintre satele învecinate erau românești, un altul slovac și unul unguresc. Fiecare sat pentru sine, cu limba sa diferită, cu sărbătorile, cu religia, cu portul său. În acest sat german însă, toți erau socotiți vinovați de crimele lui Hitler. [...] Au devenit umili pe din afară, trebăluind ca niște ființe desăvârșit dresate pe ogorul statului [...]. Și pentru a compensa lăuntric, s-au apucat să croșeteze la mitul superiorității lor. [...] Da, în copilăria mea am fost o partinică a nefericirii lor insulare, căreia îi aparțineam, preluând da la adulți ambele: fiind, în raport cu Statul, *copilul timorat au unor frâți nașți*, dar având totodată în viermuiala interioară a satului *conștiința fudulă că «noi», germanii, le suntem superiori celorlalți* (s.n.). La 30 de kilometri distanță, peste numai câțiva ani, o descoperire mai importantă decât identificarea unei noi insule, cea „a copiilor de la sat printre copiii de la oraș”, duce la prăbușirea mitului bănățeano-șvăbesc: „Erau români, dar se spălau mai des ca mine și erau mai harnici la învățătură. Și-atunci, de ce-mi spusese acasă că românii sunt murdari și leneși?”⁶. Odată cu lectura unor cărți despre fenomenul provincialismului și despre național-socialism, dorul de acasă se estompează, iar conștiința stării de insularitate – a orașului, a țării („ale cărei granițe sunt păzite cu mitraliere și copoi”) – se acutizează. Până și insula *ștabimii* se dovedea vulnerabilă, căci asigura doar o fericire provizorie, conjuncturală, erodată de sentimentul insecurității și demonstrată de căderile, neașteptate, din ierarhie.

Privirea străină sau Viața-i un sictir bătut în puiă și *La noi în Germania* sunt două texte-cheie care pun în discuție două aspecte fundamentale pentru scriitoare: identitatea națională/ etnică și identitatea profesională (literară). Ambele proze încearcă să caute explicații obiective pentru incompatibilitatea celor două moduri de gândire și de percepere a *celuilalt*, punând față în față două tipuri de atitudini: detașarea, naivitatea, siguranța de sine, lipsa de înțelegere, superioritatea disprețuitoare, superficialitatea băștinașului, a *persoanei intacte* (trăind într-o lume liberă, neconfruntată în mod direct cu

⁵ Herta Müller, *Regele se-nclină și ucide*, p. 180.

⁶ *Ibidem*, p. 185.

realitatea ororilor comuniste) și teama, suspiciunea, suferința neîmpărtășită, revolta surdă în fața umilințelor (uneori involuntare) ale victimei ignorate – emigrantului. *Privirea străină* pe care băștinașii (locuitorii Germaniei) o atribuie persoanei venite dintr-o altă țară și scrierilor sale este punctul nevralgic al dezacordului: „Privirea Străină e veche, am adus-o aici cu mine, gata formată, din locuri și lucruri îndeaproape cunoscute”; „Căutătura împrejur în scurte reprize, privirea aceea profund neliniștită, îndelung deprinsă și intrată în sânge, e o privire deformată [...] N-o poți opri de azi pe mâine, și poate că nu vei putea face asta niciodată”⁷. Reproșul adresat celorlalți pentru lipsa de empatie și graba etichetării, dar și pentru teama „ca nu cumva să afle câte sfărâmături și cioburi aduce cu sine un asemenea om în universul lor ordonat” se însoțește însă cu asumarea propriei contribuții la sporirea tensiunii, a ostilității: „Privirea Străină îl pricepe pe omul intact la fel de puțin pe cât pricepe acesta Privirea – trăgând concluzii greșite, adeseori brutale, și pe care nu și le mai corectează. [...] Rămâne ofensată și înclină să vadă dreptatea mereu numai de partea sa”⁸. O precizare, echivalând cu crezul său artistic, le este adresată specialiștilor în literatură, ca și scriitorilor care pretind și întrețin ideea conform căreia această privire este un soi de particularitate distinctivă a artei: „Dar Privirea Străină nu are de-a face cu scrisul, ci cu biografia”⁹. Nu se naște la întâlnirea cu un mediu străin, ci în cel familiar, deposedat însă de *firesc*.

Socotit de fiecare dată străin – german în România, român (în pofida originii etnice) în Germania, falia identitară a cetățeanului aparținând „naționalității conlocuitoare” și a imigrantului primit cu reticență nu se poate închide. Tratatul discriminator este amplificat de propria sa neîncredere, care pune la îndoială orice gest, orice privire, orice cuvânt. Asocieri întâmplătoare de cuvinte, propoziții banale se încarcă brusc de semnificații dureroase, stocate în memorie și puse în legătură cu evenimente traumatizante. Semantismul dobândește astfel un caracter profund personal, condiționat de experiența trăită. La fel ca și perceperea temporalității, a distanței dintre nou și vechi, a definiției atribuite trecutului, din perspectiva vieții literare, care mizează pe actualitate. Reproșându-i-se că nu renunță să scrie despre trecut, scriitoarea observă că „În cazul tematicii germane, actualitatea e, ce noroc, îndeajuns de elastică, întinzându-se cu decenii îndărăt. Așa încât nici unui roman ce tratează chestiuni germane din trecutul mai îndepărtat – despre perioada postbelică, despre miracolul redresării economice ori din anii '68 – critica literară nu-i reproșează că vorbește despre lucruri de mult trecute”¹⁰. Pe deplin asumat, proiectul său identitar și literar este reafirmat: „Nu am de ales [...] Scriind, trebuie să mă păstrez acolo unde lăuntric am fost mai tare rănită – altfel, la ce bun să mă scriu?”¹¹. Consecvența încăpățanată, născută dintr-o nevoie interioară, psihologică și din încrederea profundă în justetea demersului său, i-a fost până la urmă răsplătită.

⁷ *Ibidem*, pp. 151-152; 159.

⁸ *Ibidem*, p. 162; 160.

⁹ *Ibidem*, p. 162.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 208-209.

¹¹ *Ibidem*, pp. 209-210.

Experiența lingvistică, subiectul eseului *În fiecare limbă sunt alți ochi*, debutează și ea în copilărie, odată cu apariția unei senzații stranie, declanșate de raporturile cuvintelor cu obiectele, de neconcordanța dintre lucrurile din afară și cele din cap, contrazicând impresia inițială a suprapunerii lor perfecte. Această descoperire a incapacității cuvintelor de a reda complexitatea lumii și a vieții, dar și uimirea în fața infinitelor posibilități oferite de jocul cu sensurile figurate, dând frâu liber fantazării, se soldează cu ceea ce autoarea numește „goana buimacă din cap”, fuga sau „goana buimacă de sub frunte”. Este o stare de confuzie dar și de revelație, ce-i vor fi prilejuite de multe ori de actul lecturii sau de plonjările tăcute ale meditației. Pentru că tăcerea ține și ea tot de experiența comunicării, o modalitate îndelung exersată atunci când trăiești printre taciturni: „Tăcerea nu-i o pauză în vorbire, ci o treabă în sine. [...] Mai mult ciuleam ochii decât urechile. Consecința fiind o agreabilă încetineală, o greutate prea mare și prelungită a lucrurilor pe care le purtam în cap. Vorbele nici nu pot atinge o asemenea greutate, fiindcă nu stau locului. [...] Dar în tăcere lucrurile îți vin toate deodată: tot ce n-ai spus mult timp, ba chiar și ceea ce nu vei spune niciodată persistă aici laolaltă”¹². Probabil că de aici provine sentimentul provocat de lectura scrierilor Hertei Müller, acela al economiei lingvistice, acela că există în text tăceri relevante, cuvinte nerostite, pauze, elipse, goluri pe care cititorul trebuie să le umple. Cuvintele spuse sau scrise, negociate cu tăcerea, capătă greutate, risipa lor devine inutilă, căci bine alese, ele se încarcă de sugestie, de semnificație. O spune, în felul său, și autoarea atunci când vorbește despre „îndatorirea morală lăuntrică a scrisului” și despre autenticitatea lui: „Scrisul îmi pare ca mersul pe sârmă între a dezvălui și a păstra secrete lucrurile. Dar chiar și așa, scrisul rămâne oscilant – când dezvăluie, realul se arcuieste înspre invenție, iar din invenție sclipește realul tocmai pentru că nu a fost formulat. Jumătate din ceea ce o propoziție stârnește în tine la citire nici nu a fost formulat”¹³.

Experiența ce vizează limbajul include ulterior fascinantele diferențe dintre idiomuri, dintre limba maternă – care nu se confundă cu limba germană literară, având pentru majoritatea etnicilor germani (din România cel puțin) un caracter dialectal – și limba română, pe care și-o însușește târziu, în timpul liceului. Puține elogii au fost mai frumos exprimate la adresa limbii române: „Într-o bună zi, gura mea a început să vorbească de la sine. A fost ca și cum din acel moment româna ar fi făcut parte din mine. Dar, spre deosebire de germană, cuvintele românești făceau ochii mari atunci când, fără să vreau, ajungeam să le compar cu cele germane. Întortocherile lor afurisite erau voluptuoase, obraznice și tulburător de frumoase”¹⁴. Concluzia „Aproape fiecare propoziție înseamnă o altă privire” vine după atente observații asupra expresivității, polisemantismului și structurilor gramaticale specifice limbii române. Numeroase exemple ale translărilor ce se produc între limbi la denumirea aceluiași obiect generează considerații precum cele legate de *lilie* (subst. fem.), echivalentul lui *crin* în germană: „Firește, cu alți ochi decât *crina* se uită *crinul* la tine. În germană ai de-a face cu o doamnă, în română cu domnul Crin. Când cunoști ambele feluri de a privi, ele îți se

¹² *Ibidem*, pp. 83-84.

¹³ *Ibidem*, p. 98.

¹⁴ *Ibidem*, p. 25.

adună laolaltă în creier. [...] Obiectul provoacă pe dinăuntru un pic de teatru, pentru că el însuși nu se cunoaște exact”¹⁵. Multiplicarea *privirilor* pe care o aduce fiecare limbă nou învățată relativizează perspectiva asupra semantismului și scoate cuvântul de sub constrângerea etalonului unic oferit de limba maternă, fără a-i pricinui acesteia din urmă vreo pagubă, fără a o detrona din statutul ei de bornă identitară necondiționată, ba dimpotrivă, plasând-o într-o relație de iubire destinsă. „Mi se-nâmpla tot mai des ca limba română să dispună ea de cuvintele mai sensibile, mai potrivite cu percepția mea decât limba maternă. Și nu voiam să mă mai lipsesc de șpagatul acestor transformări. Nici în vorbire, nici în scris. În cărțile mele nu am scris până acum nici măcar o propoziție pe românește. Dar bineînțeles că româna se amestecă mereu în ceea ce scriu, fiindcă a prins rădăcini în privirea mea”¹⁶. Această tandră mărturisire are cu siguranță consecințe în stilistica autoarei. Chiar dacă nu putem emite observații personale cu privire la sonoritățile, la expresivitatea scriiturii în limba germană, le putem face pentru varianta tradusă a cărților sale, în care, alături de fraza scurtă, tăioasă uneori, poeticitatea, o formă aparte de lirism au fost unanim remarcate. Poate că una dintre surse este tocmai metaforizarea pe care o permite limba română, iar straniețea provine tocmai din întrepătrunderea celor două limbi, pe care sensibilitatea, imaginația și talentul autoarei au făcut-o posibilă și au valorificat-o.

Experiența lingvistică își completează și alte paliere, prilejuite de evenimente care conduc spre interogarea raporturilor dintre dictatură și limbă: „Când nimic din viața ta nu mai e cum ar trebui să fie, cuvintele se năruiesc și ele. La asta se mai adaugă faptul că orice dictatură [...] își aservește limba”¹⁷. Consecințele negative ale acestui proces se văd privind fie în direcția constrângerilor (lingvistice) impuse de Putere, fie în cea a reacțiilor la aceste constrângeri. Pe de o parte are loc coruperea limbii naturale prin insinuarea limbii de lemn – aspect decelabil nu doar în România, ci și în mostre ale vocabularul oficial al RDG, descoperite în presa germană după căderea Zidului Berlinului („adevărați monștri lingvistici” care se încăpățânează să subziste), confirmând generalizarea acestui fenomen în țările comuniste. Pe de altă parte există amăgitoarea încercare de a-l eluda sau satisfacția mărunță și contraproductivă de a-l ironiza: „Cuvintele își luau un aer insignifiant, dar ascundeau atitudini politice cu bătaie precisă. [...] Oamenii obișnuiți îl luau zilnic în răspar pe *Big Brother* recurgând la jocuri de cuvinte șirete, disprețuitoare. Conexiunile semantice erau mascate și, de aceea, cu atât mai ironice”¹⁸. Efectul este însă pervers, e de părere autoarea, pentru că energia împotrivirii, mânia se consumă în înjurături și bancuri ce provoacă o demontare imaginară a regimului. Batjocura în acest caz se răsfrânge și asupra

¹⁵ *Ibidem*, p. 26.

¹⁶ *Ibidem*, p. 28; o mențiune trebuie făcută: la data scrierii acestei cărți, într-adevăr, Herta Müller nu scrisese niciun text în limba română. Ulterior însă ea a publicat volumul *Este sau nu este Ion*, la Editura Polirom, Iași, 2005, o carte de poeme-colaje, compuse în aceeași manieră (utilizând cuvinte decupate din presă) ca și cele din volumul *Im Haarknoten wohnt eine Dame / În coc locuiește o damă*, traducere de Nora Iuga, Editura Vinea, 2006.

¹⁷ *Ibidem*, p. 33.

¹⁸ *Ibidem*, p. 34.

celor care o proferează. „Acolo unde umorul se naște din lipsa de perspectivă și-și extrage sclipirile din spirit de deznădejde, granițele dintre amuzament și înjosire se șterg”¹⁹.

Mai ales pentru Herta Müller – scriitoarea –, experiența lingvistică trăită în România, sub toate aspectele ei, a avut un rol major asupra identității sale culturale. Perspectiva asupra cuvântului o apropie într-o anumită măsură de Gheorghe Crăciun, prin faptul că și în cazul acestei autoare poate fi identificată predispoziția de a practica o lectură strict particularizată a realității, de a alcătui un dicționar afectiv de uz personal, contestând încă din copilărie „înșelăciunea falselor nume” acordate lumii înconjurătoare, în mod arbitrar, de către limbă. Chiar dacă inautenticitatea limbajului se îndreaptă curând într-o altă direcție, confesiunea următoare este relevantă: „Nu-i adevărat că pentru orice există cuvinte, și nici că gândim întotdeauna cu ele. Până și în ziua de azi multe lucruri nu le gândesc în cuvinte: nu le-am găsit pe cele potrivite nici în germana satului, nici în germana de la oraș, nici în română, nici în germana din Est sau din Vest. Și nici într-o carte”²⁰. Considerațiile Hertei Müller despre limbă și despre cărți se unifică în proiectul său literar, căruia i s-a dedicat și care poate fi rezumat prin două idei fundamentale: cea potrivit căreia limba nu poate fi separată de fapte, căci ea nu a fost nicicând „un teren ocrotit, apolitic”, și cea care justifică și impune actul scrierii, întrucât există încă destui oameni care „au capul plin de cărți, și nici una dintre ele nu le-a limpezit măcar o fărâmbă din ce este lipsa de libertate”²¹. Discursul literar nu face decât să problematizeze istoria, pentru că, așa cum observa Linda Hutcheon analizând poetica postmodernismului, „postmodernul nu este anistoric sau vidat de istorie, deși pune sub semnul întrebării presuposițiile noastre (poate nerecunoscute ca atare) cu privire la ceea ce constituie cunoașterea istorică. El nu este nici nostalgic și nici amator de antichități prin a sa revizuire critică a istoriei”²².

Asumându-și prin scris reacția față de acest „instrument metaistoric de condiționare a omului”²³, care este teroarea de stat, opera Hertei Müller pune permanent în discuție relațiile dintre cuvânt și faptă, dintre identitățile colective și indentitatea individuală, dintre istorie și memorie, avertizând asupra pericolelor amneziei istorice și ale confuziei pe acest tărâm. Concepție sintetizată excelent de Vladimir Tismăneanu: „Memoria nu este un teritoriu neutru, victimele sunt prezente acolo tocmai pentru a împiedica echivalențele cinice”²⁴.

¹⁹ *Ibidem*, p. 35.

²⁰ *Ibidem*, p. 13.

²¹ *Ibidem*, p. 197.

²² Linda Hutcheon, *Poetica postmodernismului*, traducere de Dan Popescu, Editura Univers, București, 2002, pp. 11-12.

²³ Jean-Jacques Wunenburger, *Utopia sau criza imaginarii*, Traducere de Tudor Ionescu, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2001, p. 259.

²⁴ Vladimir Tismăneanu, *Etica revoltei și a rezistenței: Albert Camus, Monica Lovinescu și Virgil Ierunca*, <http://literaturadeazi.ro/content/etica-revoltei-si-rezistentei>.

BIBLIOGRAFIE

- Müller, Herta, *Regele se-nclină și ucide*, Traducere și note de Alexandru Al. Șahighian, Polirom, București, 2005;
- Müller, Herta, *Ținuturile joase*, traducere din germană și note de Alexandru Al. Șahighian, București, Humanitas fiction, 2012;
- Müller, Herta, *Animalul inimii*, Ediția a II-a, Traducere de Nora Iuga, Editura Polirom, 2006;
- Müller, Herta, *Leagănul respirației*, Traducere din germană și note de Alexandru Al. Șahighian, Editura Humanitas, București, 2010;
- Besançon, Alain, *Originile intelectuale ale leninismului*, traducere de Lucreția Văcar, București, Humanitas, 1993;
- Cooper, Thomas, *Herta Müller: Between Myths of Belonging*, în J. Neubauer & B. Z. Török (Eds.), *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe: A Compendium* (475-496), Berlin, Walter de Gruyter;
- Crihană, Alina Daniela, *Scriitorul postbelic și „teroaarea istoriei. Dileme și (re)construcții identitare în povestirile vieții*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2013;
- Dobrescu, Caius, „Gabriel Liiceanu lângă Herta Müller?”, în *Observator cultural*, nr. 544, octombrie, 2010;
- Hutcheon, Linda, *Poetica postmodernismului*, traducere de Dan Popescu, Editura Univers, București, 2002;
- Lefter, Ion Bogdan, *7 postmoderni: Nedelciu, Crăciun, Müller, Petculescu, Gogea, Danilov, Ghiu*, Editura Paralela 45, Pitești, 2010;
- Negrici, Eugen, *Literatura română sub comunism*, Editura Fundației PRO, București, 2003;
- Petroșel, Daniela, „Herta Müller sau neputința de a privi în sus” în *Comorbiri literare*, nr. 4 / 2007;
- Thom, Françoise, *Limba de lemn*, Traducere de Mona Antohi, Studiu introductiv de Sorin Antohi, Humanitas, București, 1993;
- Ricoeur, Paul, *Soi-même comme un autre*, Seuil, Paris, 1990;
- Ricoeur, Paul, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris, Seuil, 2000;
- Tismăneanu, Vladimir, *Etica revoltei și a rezistenței: Albert Camus, Monica Lovinescu și Virgil Ierunca*, <http://literaturadeazi.ro/content/etica-revoltei-si-rezistentei>;
- Wunenburger, Jean-Jacques, *Utopia sau criza imaginarului*, Traducere de Tudor Ionescu, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2001.

NOTĂ

Lucrarea a beneficiat de suport financiar prin proiectul cu titlul „SOCERT. Societatea cunoașterii, dinamism prin cercetare”, număr de identificare contract POSDRU/159/1.5/S/132406. Proiectul este cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013. Investește în Oamenii!”